

१०६

४

अथ

106
4

ग्रन्थनामः-
कर्तृनामः-
विषयः-

पूर्व मीमांसाभाष्यम्

शंकरस्वामी

मीमांसा

१०९

Purva Mimasa Bhasyam

१०६
४

अथ

मी मांसा भाष्यम्

शबरभाष्यद्वितीयाध्यायद्वितीयं
आदांभः। सप्तपत्रं १४

शबरस्वामिः कृतम्

106
4

✓
106
4
✓

श्रीगणेशाय नमः

ती२

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीविंदु मायवा यवमहा ॥ यथांतरे कर्मतेदः कृतानुबं यथा ॥ अस्ति ॥ योति सोमः ॥ तत्र सूर्य
ते सोमेन यजेत दाहिणा विरुहो तिहिरण्यमात्रेया यददाति यतति ददाति जुहोतयः किं संहत्य कायं कुर्वन्ति तत्र विमु
त्येति संशयः ॥ कुतः संशयः सायकाः संहत्यापि साययंतो दृश्यंते विमुत्यापि संहत्य तावत्त्रयो ग्रावाण एकामु
खां धारयंतो दृश्यंते नागदंतकास्त विमुत्यापि एकैकस्मिन् हि निक्षेपमवलंबयितुं यक्यते अतो यजति द
दाति जुहोतयः संहत्य साययेयुः विमुत्यापि तिहायते संशयः ॥ किं तावत्प्राज्ञा संहत्येति ॥ कुतः ॥ अदृष्टा योना
मुपकारकल्यनाल्यीयसीत्यायेति ॥ कथं ॥ अदृष्टो वा स्मृतो वा भेः सनास्तीत्यवगम्यते तस्मिन् सति दृष्टे च न
तो वा न विरुध्यते विरुध्यमाने कल्यः स्याज्जायते तेन सोर्ययान् ॥ विशेषश्च न गम्यत ततो नेकोपि कल्य
तो गम्यते च विशेषो बहुस्य एकमपूर्वमिति ॥ तस्मात्समुदायश्चिकीर्षितः ॥ ततो ह्यदृष्टे कल्यमाने वधवानां
समुदायप्रतिपत्त्यर्थं एकमपूर्वं समुदायात्कलितं भविष्यति ॥ नयां शाब्दः समुदायः अवयवराक्षेरेव समु
यस्योक्त्या तस्मात्समुदायश्चिकीर्षितः ॥ अथ वा यजेतेत्यस्य पूर्वभागो यजत्यर्थं ब्रवीति तत्रोभावयेदिति
तथा ददातीति पूर्वोदे दत्यर्थं ॥ उत्तरस्तमेव सावयेदित्यनुवदति ॥ एवं जुहोतीति पूर्वभागो जुहोत्यर्थं ॥ उत्तरस्त
मेवानुवदति ॥ तेनैकस्याभावना यात्रयो यजत्यादयज्याय विधीयते अतस्तस्मादसि यागदानहोमे विनि
श्चि सर्वस्य भावना प्रतीयते ॥ अत उच्यते संहत्येकमपूर्वसाययंति ॥ यद्वा यजति राक्षेन विहितं दानं ददाति राक्षे

ती१

नास्त्येतेषां संबन्धार्थं तस्मादेकमप्युच्यते इति ॥ एवं प्राच्यं ॥ एवं प्राच्येष्टमप्युच्यते इति ॥
 शान्तरेकमप्युच्यते इति ॥ तानुबन्धार्थं ॥ यज्ञेन न केवलं स्यात् प्रागस्य कर्तव्यं तेन तु होतिराह ॥ सिहितस्य
 ददाति श्राद्धं वाच्यं स्यात् ॥ श्राद्धं तत्त्वात् ॥ प्रागस्य वाच्यं ॥ कपरोषभावेन हि समुदायस्य सत्ता संबन्धो वगम्यते
 अत्यावयवस्य यज्ञे तेति ॥ सिहितं यो रविं वा केन दानं होमयोः ॥ अत्यावागस्यैव सत्ता संबन्धो वगम्यते न
 दानं होमयोः ॥ अतिश्रुत्वा क्वा क्वलीयसी ॥ तस्मान्न समुदायः ॥ श्राद्धः कल्प्यमानो हि स प्रागवयवने क्वा क्वा
 तां नीलौ कल्प्येता ॥ श्राद्धं तत्त्वात् यज्ञे ते ददाति स्त्रियं यद्यपि परोभागे भावना वचनं ॥ सर्वत्र समानं स्तथाप्ये
 कस्य पूर्वो विद्यो न्यो न्यश्च तेन समुदायः ॥ श्राद्धं तत्त्वात् यज्ञे ते ददाति स्त्रियं यद्यपि परोभागे भावना वचनं ॥ सर्वत्र समानं स्तथाप्ये
 नेन साधयेदिति केवलं मेव दानं ॥ भावनायाः करणं प्रतीयते न तु याग होमो सहायावपेक्षतो तथा जुहोतीति
 होमसाधनां भावना माह न दानयागावपेक्षतो तत्रैतच्छ्रुत्वा वगम्यते दानेन केवलेन सिध्यतीति जुहोतीत्य
 होमनपि केवलेन सिध्यतीति ॥ न तु केवलेन दानेन सिध्यतीति शाने निवर्त्तते ददाति हि स्येन कारकग्रामेण क
 तानुबन्धो न होमं यागं वा नुबन्धं मपेक्षतो तस्माद्दिन्ता निवाक्यानि प्रतिश्रुत्वा मप्युच्यते इति ॥ न च दानस्य
 यज्ञे जुहोतीति वादः ॥ प्रागस्य होमयो रविं वा दः परसंबन्धार्थं ॥
 ददाते रितरयोः अत्यागा र्थं ॥ श्राद्धं यज्ञे न इत्युच्यते समुदायादपूर्वसिद्धांते यागस्य कलवत्वादितरयो

पुलाभावः ॥ एकस्येवंपुनः प्रतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ ७॥ इति पठति सैमिधो यजति नूनपातं यजती
 सेवमादिष्टं पंचकृत्योस्तोयजति शब्दः किमेकमसर्वं बोधयति किं वा अस्य स मसर्वं निदृशति शिवात्
 कर्मसेवुक्तं इह स एव शब्दः पुनः पुनरुच्चार्यतस्मान्न देवा हवीं नन्वेषवंति रमविदयदनर्थकं भवति
 सत्यमप्रयोजनो भवति यजुश्चोपि बोधा यमाद्येनान्योचोतिवति यं अथ ममुच्चारणे गम्यते शतं चोपेत
 देव गम्यते तस्मात्पंचकृत्योस्तोयजति शब्द एक मसर्वं बोधयति न वा स्यात् सो नर्थको स विध्यति त नूनमादा
 हादेव ताविद्यास्पतिस्मादेकमसर्वं ॥ एवं प्राप्ते प्रमः ॥ एकस्येवंपुनः प्रतिः स्यात्कर्मसेदं नृपादिभ्यः ताव
 तेव विधीयमाने सति कस्मिंश्चिदिशेषे पुनः प्रतिरनर्थका सवेन न न सं न शक्नोति अर्थं तं विधातुमि
 ति उच्यते समिधो यजतीत्यपि अथ मोक्षुवादे एव दर्शयितुं शक्यं स्यात् यजेतेति यागः प्राप्त एव तत्र देवता न शक्या
 विधातुं प्रति प्राप्ता हि देवता तत्रैवं वा क्वात्प्रकरणाद्वा तयोर्विकल्पानन्या स्यः ॥ स एष देवता याग संबन्धो
 विधीयमानो क्रियमाणो पागेन शक्यः कर्तुं मित्यनर्थकः स्यात् क्रियमाणे तु शक्यतो तस्मादस्य सितयोपायः
 प्रत्यभ्यासं वा सर्वं निदृशति नन्वप्यस्य सितसंबन्धेन क्रियते तत्त नूनपातं सेवं येन नित्यं तत्तयोः अतो न विकल्पः
 प्रयोजनं सर्वपक्षे सक्तं प्रयोगः सिध्यति सिद्धं ते पुनः पुनः प्रयोगः ॥ २ ॥ अकरणे तु योर्लमास्योरुपावचनाद् ॥ ७॥ ए
 वं स्यात्तेति यदनेन योश्च कलोमावा स्या योर्लोमास्यो वा युतो न वतिता वदूता मग्नीषोमा वा उपस्येव नायु
 योश्च योर्लोमास्यो यजति निति तास्यामेत मग्नीषोमीयमेकादशकपालं कौलमासे प्रायश्चित्तं द्रव्यमा

पुनः

वास्या या मेरे यो ल्यामा वास्या या मिति। तथा धारमा धारयति। आत्मा गोयजति। स्थिररुते समवधति। प
 त्री संयाहान्यजति। समिष्टयजं चितु होतीति। तथा य एवं विद्वान् पौर्णमासी यजते य एवं विद्वान् मावास्यां योर्द्वयज
 त इति। तत्र संदेहः किं सर्वाण्येता निस्समप्रधाना निजुता ग्रेयादी निषयो नानि प्रधाना निआ धारा दीन्या रा दुपका
 रका ण्ये गानि। तथा य एवं विद्वानित्येवं संयुक्तो प्रकृतानां कर्मणा मनुवदिता रो अथवा य एवं विद्वानित्येवं यो
 कर्मणो विधातारा वितित त्रेतरे गुणविधय इति॥ किं संता वनः शब्दं तां द्वा द्वा सा सध समप्रधानीति प्रा
 त्तु व्यतो प्रकरणं तु पौर्णमास्यां। प्रकृतानां मा ग्रेया दीना मनुवदिता रो पौर्णमास्या वास्या संयुक्तो। कुतः
 न पावचना शब्द एवं विद्वान्योर्णमासी संदेहं या गैयजत इति न सर्वो योग उच्यते। यः पौर्णमासी संदेहः स वि
 धीयते न चैतद्वगणमः का दशमेवं संदेहस्य या गस्य रूपमिति न किं विद्यति यद्येन हि अतो प्रमः यद्य
 सर्वस्य विधातारा वनर्थका वित्ति अथ व प्रकृतानां मनुवदिता रो पौर्णमास्या मा संदेहका वितित तो रूपमवगम्यते तत्रा भवता व
 क्यं रेक वचनांतः शब्दः समुदायस्य वाचको नवतीति यद्व्युत्पत्तम्। समुदायशब्दतया वकल्लिष्यते रूपवतीति
 सर्वप्रकृतया गा स्तेषां प्रवयंश्चिष्टः समुदायोप्यस्ति तदपेक्षो यमनं पशब्दः। तस्मादेक वचनांत तान दो
 षः क्षीयति हि वहूना मेक वचनांतः शब्दः समुदायापेक्षः। यथा मूर्त्येव न कुलं पर्वदिति। यदा ग्रेयादीनां स
 मुदाय वचनांतैस्तदा दशदिर्णमास शब्देनेत एवास्ति धीयत तत एवां फलसंबन्धः फलवत्सन्निवेशा धारादी

न्यारादुपकारकाणि॥ ॥ विशेषदर्शनाच्च पूर्वेषां समुत्पद्यप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ॥ पदिवसर्वाणि समप्रधानं न विष्णु
 न विष्णुतो प्रयाजा अद्वयत्वं दृश्यते तु प्रयाजाः प्रयाजे प्रयाजे कृच्छ्रं लुङ्गं होतीति असत्याग्नेयगुणत्वे प्रयागे जस्य
 तन्नो पद्यता अतो न सर्वाणि समप्रधानानि ॥ ॥ गुणस्तु क्रतुसंयोगात् ॥ ॥ नेतदस्ति योर्णमास्यामायासंयुक्तो
 संयुक्तो यश्चाविति किं तु अद्वययोः कर्मलोर्विधाता राविति तन्मानलक्षणं शोधोऽविष्यति ननु रूपनास्ति वाक्योत्तरं
 रूपमवगच्छामः योर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति वतीति यदि तयोर्णमासीतामकर्म तस्य एतदुपमं जित्वा देवता न
 पुरोडाशोऽव्यमिति अत आग्नेयादि सिर्गुणो विधीयत इति ॥ ॥ वादनावा गुणानां युगपच्छास्त्रनां द्योदिते हितद्वयं
 तस्य तस्योपदिश्यते ॥ ॥ कर्मवादानावाग्नेयोऽयः स्युः ॥ कुतः ॥ गुणानां युगपच्छास्त्रनां एकैकं वाक्येनानेको गुणः
 विधातुमिष्यते न वतानयश्चादृशं तरेणो दिते कर्मणि अनेको गुणः परस्परसंबन्धेना सति राक्षसा विधातुः
 कर्तव्यं यदि तावत् योर्णमास्यामष्टाकपालो भवतीति संबन्धो विवक्षितः न तदा यमर्थः अष्टाकपालः संयवानि संव
 द्यत इति कस्तु हि अष्टाकपालः योर्णमास्या संबध्य इति तत्र तदा न वति निर्वर्त्तते तदानीमाग्नेयमिति अयमस्या
 तिकादुपनिपतितः संवतिसंबन्धो वा नानेन संबन्धमहीति अष्टाकपाल आग्नेयो भवतीति अथाग्नेयः यो
 र्णमास्यो भवतीति विवक्ष्यते तथापि आग्नेयपुरोडाशोऽयं संबन्ध एव स्यात् अथ योर्णमास्यामष्टाकपाल
 स्याद्विधीयते वक्तव्यं केन तस्यामष्टाकपालो विहित इति अथ तस्यामाग्नेयस्याष्टाकपालो तातयापि स एव
 दोषः अथ योर्णमास्योऽस्यां संबन्धे तपरस्परं द्रव्यो देवतयोरसंबन्धः स्यात् अथ द्रव्यदेवते परस्परं विधि

इत्यन्यो पौर्णमास्या संबध्यतामिमुञ्चते अग्नेयोष्टाकपालो यः पौर्णमास्यां भवतीति तस्याप्रसिद्ध्या देवैत
द्वयमुक्तं। अथ केन सिद्धये संकल्पितः पौर्णमास्यां विधीयते तया विदेवता विधानात्वाद्वा द्रुपा भावणं वा अथ
अग्निदेवता तद्विष्णुतीति कश्चिन्मया सवक्तव्यः मिथ्या न च संबध्यति न ह्यग्नेयशब्दो नुवो दोविधिश्च भव
तीति। कथं विष्णोर्देवतामिति चेद्देवताभावत्वे संबध्यते न ह्येव तत्तिस एवाग्निरष्टाक
पालस्य देवता नान्यस्या तस्माद्वर्यमाग्नेयाष्टाकपालसंबध्यो विधातव्यः। स एष यागो भवतीति तेन पौर्णमा
सीयागस्यापरो यागः संबधी विधीयते न द्वयं नै देवतावान् न च यागस्य यागांतं रयंतवति। अतो न पावचनात्
पौर्णमास्या वास्या संयुक्तौ नापूर्वयोः कर्मणो र्विधातारविति। यत्तु तं पौर्णमास्यमावास्याशब्दो लक्षणया
कृतान्यागान्न विदितुं शक्नुते नानुस्येनेति नेष दोषः महां जस्येनाचेति वक्तव्यं ततश्च लक्षणया कल्पमानः
साधुर्भवतीति यथाग्नेतिष्ठत्यवटेतिष्ठति अग्निसमीपे अवटसमीपेतिष्ठतीति व्यवहारः। लक्षणया पिलोकि
कोवेति॥ ॥ व्यपदेशश्च तद्वत्॥ ॥ अग्नादिवा एतानि ह विष्णोर्मांयो संक्षिप्तं तद्वाग्नेयं प्रथमं देवतं रयंतिसमु
द्ययं हरी इति गुणविकल्पे संभारपोर्वापि यदुपपत्तिः॥ ॥ लिंगदर्शनात्॥ ॥ लिंगं च दृश्यते बहु दृशेण पौर्णमास्या
माहुतयोक्तं तेन मोदरात्वात्वास्यायामिति॥ ॥ ॥ ॥ पौर्णमासी वदुपांशुयाजः॥ ॥ अत्रामिवा एतद्यज्ञस्य क्रि
तेयदचं योपुरोडाशोऽप्यांशुयाजमंतरायजतिविष्णुत्वांशुयज्ञोऽत्रामित्यायज्यापतिरयांशुयज्ञोऽत्रामि

एषा मा ग्रीषा मा शुभं पांशु यष्ट्या यजता मित्या येति तत्र स देहः उपांशु याज मंत्र रायजतीति विष्णुादिगुणकानां प्रकृत
 ना नां यागानां स मुदाय स्यवाचकः अथवा सर्वस्य यागस्य तिततनुयते कोर्णमासी वदुपांशु याजोऽपि विदुमहेति कुतो ना
 मसंबंधात् न मसंबंधविशिष्टो यागः अथ ने उपांशु याज संतकः नास्त्यस्य द्रव्यदेवतां रूपं प्रकृतान्नां पांशु गुणका
 यागा विद्यते तस्मात्समुदायशब्द इति न नूपांशु गुणकं यागांतरं उपांशुत्वेन रूपेण रूपवद्विधीयते नैवं तातीयकः
 शब्दः उपांशु विशिष्टं पांशु शक्रोतिवदितुं उपांशु याग इति हि तस्य वक्तव्यं नोऽपि धिष्यते तारिति कुत्वेन न वितव्यं अ
 नुपने सत् उपांशु याज शब्दः तस्मान्न रूपवदागांतरं अथापि नाम संयुक्तं पजिसामान्यमेव तथाप्यनुपदिष्टे द्रव्यदे
 वते रूपभावात् न यागांतरं प्रतिपद्ये महान् चैवं सति प्रकृतानां मध्यवाचकः प्राप्नोति मा भूत् उपांशु याज शब्दः यज
 तीति विष्णु तितथा स नुपांशु याज शब्दोऽप्यनुवादित्वा दनां जस्येति विन दोषः ॥ वेदनाया प्रकृतत्वात् ॥ ॥ कर्मणि ४
 रस्य वाचकः स्यादुपांशु यजतीति कुतः प्रकृतानां यागानां मन्त्रावाचनं चेन्न प्रकृता विद्यंते कस्य समुदायं वक्ष्यति न चि
 दानी मेवोक्तं विष्णुादिगुणकाः प्रकृता यागा विद्यंते इति न विद्यंते न हि ते विद्यो विष्णुरूपी शुभं यष्ट्या यजते वमादयः
 अथवा दाहिते रूपमस्मिन्नेव वाक्ये विद्यंते तस्य चावदुपांशु याज मंत्र रायजतीति अस्मिन्नेव वाक्ये विधीयते तो य
 दामे विधीयते न सिद्धे तद्विदवाक्ये अथवा यागस्य विष्णुादीनां वसंतं योत्र गम्यते वाक्ये न न यागस्य विधानां
 ननु योपांशु याज मंत्र रायजतीत्यत्रापि मंत्रालं संबन्धो वगम्यते वाढं सनुविधीयते उपांशु यादि संबन्धः एक ही देवा

सं६

त

कानानेकं विधातुमहीति कथं जातिवा एतद्य हस्य क्रियत इत्येवमुपक्रांतमेतदात्ममजा मित्वायेत्येवमंतस्य मध्ये
समाप्तातं विष्णुादिवाक्यं तेन च संवध्यमानेन वाक्यांतरं स विदुमहीति तस्मादिच्छुरूपं शुभं यद्यप्येत्येवमादयो न
विधायकाः किंतु चिदादाः । कः पुनरत्रार्थवाद आग्रेयाग्नीषोमयो निर्देतरयोः क्रियमाणे योजामितादोषक
स्तं विषयितुमुपांशु याजमंत्राय यजतीति विहितं किं च तेन लिख्यते तस्मिन् क्रियमाणे जायत एव यथा विष्णुरूपं
शुभं यद्यः प्रजापतिरग्नीषोमो चेति । तत्र व्यवधानादजा मितं गम्यत एव तेनाजामितार्थवादैव स्फामीति विष्णुादि
संबंधो न द्यते । न तस्य लसंबंधस्यान्यत्र यो ज्ञानमस्ति अतो विधानात् । कथं पुनर्विष्णुादयो यद्यप्येत्येतद
वगम्यते । यद्यप्यनयं यद्यप्यानां विष्णुादीनुपांशु याजातिष्ठवाय संकीर्तयतीति गम्यते । तत्र केचिदाहुः प्राशा
वेति कुतः । सा खो तरे विधानादिति । यद्यपि प्राप्तिस्तथापि पांशुत्वसामान्या प्रजापतिर्देवता विष्णुश्चेत्यर्थ
वा देवता पांशुत्वयमवितो विष्णुप्रजापती तस्माद्यत्किंच प्रजापत्यं यदे क्रियते तदुपांश्वेव क्रियत इत्येवमादि स्
कीर्तनात् । मंत्रा म्नानां विष्णुमश्रुमपि प्राक्षमेव वदेत् अग्नीषोमयो विधां य कउ दहियते तावभूता मग्नीषा
मावाप्येत्येव नावुपांशु पांशुमास्या यजन्ति तस्माद्योगांतरं ॥ ॥ गुणोपबंशां ॥ यद्येते कउ पांशु संतुका
याग इति स्याये गुण उपबहुत पांशु पांशुमास्यां यजन्ति तस्मादोषः ॥ ॥ प्रायेक्यनाया ॥ प्रधानकर्म
प्रायेक्यनं प्रधानकर्म तांशु पांशु लयति यथाग्ने प्राये लिखितं दृष्ट्वा सवेदयमग्न इति । तस्मान्न स मुदा य राह इति ॥ ॥

हि५

अ६

सु४

उ३

पा३३

कानानेकं विधातुमहीति कथं जायते एतद्यत्तस्य क्रियत इत्येवमुपक्रान्ते तदा कथं जायते न च यत्तस्य मध्ये
समाप्ता तं विष्णुादिवाक्यं तेन च संबध्यमानेन वाक्यान्तरं स विवृतमहीति तस्मादिच्छुरूपं शुभं यद्यप्येवमादयो न
विधायकाः किंतु चिदाकाशः । कः पुनरत्रार्थवाद आग्रेयाग्नीषोमयो निर्देतरयोः क्रियमाणो यो जायते तादोषस्त
स्तं विवृतं त्रिषु पांशु याजमेव यजतीति विहितं किं च तेन सिद्धये तेन स्मिन् क्रियमाणे जायत एव यथा विष्णुरूपं
शुभं यद्यः प्रजापतिरग्नीषोमो चेति । तत्र व्यवधानाद् जायते तागम्यत एव तेन जायते तार्थवाद इव स्यामीति विष्णुादि
संबंधो न नृद्यते । न तस्य लसंबंधस्यान्यत्र यो जातमस्ति अतो विधानात् । कथं पुनर्विष्णुादयो यद्यप्येतत्तद
वगम्यते । यद्यप्यन्यथा विष्णुादीनुपांशु याजातिश्च वायु संकीर्तयतीति गम्यते । तत्र केविदाहुः प्राज्ञा
वेति कुतः । शाखांतरे विधानादिति । यद्यपि प्राप्तिस्तथापि पांशुत्वसामान्या प्रजापतिर्देवता विष्णुश्चैव य
वादेव पांशुत्वमिति विष्णुप्रजापती तस्माद्यत्किंच प्रजापत्यं यत्ते क्रियते तदुपांश्वेव क्रियत इत्येवमादि
कीर्तनात् । मंत्रां मानां विष्णुमश्रुसमपि प्राक्षमेव वदेत् अग्नीषोमयो विधाय कउदाक्रियते तावत्तामग्नीषो
मावाप्येव नावुपोषु पोषमास्यायजन्ति तस्माद्यागांतरं ॥ ॥ गुणोपबंशात् ॥ यद्येव ते कउपोषु संस्तुता
योग इति स्यायं गुण उपबहुतं पांशुपोषमास्यां यजन्ति तस्माददोषः ॥ ॥ प्रायेक्यनाश्र ॥ प्रधानकर्म
प्रायेक्यनं प्रधानकर्म तांशुपोषलपति । यथाग्न्यायेति खितं दृष्ट्वा न वेदयमग्न्य इति । तस्मान्न स गुणय एव इति ॥ ॥

सद्युसमराश्च विविकर्तृत्वेनेत्याहो। कुतः। शब्दार्थस्य प्रयोगस्तत्त्वान्। आधाययति जुहोतीति होमाश्च
 धारो प्रयोक्तव्या विविकर्तृत्वेनेत्याहो। कुतः। शब्दार्थस्य प्रयोगस्तत्त्वान्। आधाययति जुहोतीति होमाश्च
 मायवयनो प्रयोक्तव्यो अतो नाविशतायेति न स पवंतौ संतौ विधीयेत। यदुक्तं बुधमाधारयति दध्राजुहोतीत्येवमा
 दिति विहितत्वादन्यथा विविकर्तृत्वेनेत्याहो। कुतः। शब्दार्थस्य प्रयोगस्तत्त्वान्। आधाययति जुहोतीति होमाश्च
 संभवति आधारः कर्तव्यः होमः कर्तव्य इति। किंतु हि उधमाधारः कर्तव्यः दधि होमसंबन्धः कर्तव्य इति। तस्मा
 दत्राप्रत्यान्तानुवादो। ननु संबन्धे विहिते यो होमाधारः विविकर्तृत्वेनेत्याहो। कुतः। शब्दार्थस्य प्रयोगस्तत्त्वान्। आधाययति जुहोतीति होमाश्च
 स्मात्तार्थादप्येतत् होमाधारो। अतो पूर्वो विधीयते इति श्रुमः। न चाधारयति जुहोतीति होमाधारो गतो व्यापारो
 येते न दध्यस्यैर्ध्यात्संबन्धः। सत्यं न श्रुते यत्ते तत्सन्निधेर्गुणा ये निव्यापारः श्रवणमवकल्पयिष्यते। ननु पद
 धीतिरगतव्यापारे न श्रुतिर्नाप्रोति विधातुं। सत्यमेव मेतत्स्वपदार्थगतव्यापारं वक्ष्यति तनुस्वपदार्थगुणशब्दो वि
 शेषाति स एष विनिश्चयः प्रत्येक्यते सर्वदेतदेवं विनिश्चयान्नस्य पदार्थगुणशब्दः नत्वेवं गुणगतो व्यापारः प्रतीय
 ते। तत्र किंतु विविकर्तृत्वेनेत्याहो। कुतः। शब्दार्थस्य प्रयोगस्तत्त्वान्। आधाययति जुहोतीति होमाश्च
 नर्थको कथं पुनरनर्थको वेदे भवितुमाहति। सत्यमेव नानर्थको सति यथै किमन्यदुच्यते। एवं तर्हि वाक्या इति विविकर्तृ
 त्वमेव सति न वाक्यायेति कल्प्यते। सत्यमेव मेतदविविकर्तृत्वेनेत्याहो। कुतः। शब्दार्थस्य प्रयोगस्तत्त्वान्। आधाययति जुहोतीति होमाश्च

पाठास्वपदायस्यवशादंतरेणविहितत्वात्तस्मात्सिद्धागुणार्थेनेदध्याजुहोतीत्येवमादीनांपुनःश्रुतिःतुहोतेरुच्चारणं
 चानुवादोगुणसंबंधार्थः।यदितुहोतीत्यनुवादःकेनेदानींगुणोविधीयतोनन्विदानीमेववाक्यादुपपत्त्यापरोवगम्य
 तद्व्युत्पत्तस्यमेवमेतद्विधीयमानस्तत्कृतौतोवगम्यतइतिप्रमाणमस्यनावगम्यतेअसतिप्रमाणव्यामोहः
 एवतद्विधीयकोजुहोतिआधारयतिशब्दोःकस्यतद्विनुवादः।यत्तुयस्येतिश्रुमः।यद्विधीयकोपूर्वमेव
 विहितेयेकिमर्थपुनरुच्चार्येतावाक्यायेमिस्तेविधातुमित्यदोषः।कर्मतिरयोदनेइति।पुनर्कृतास्याख्याधार
 स्यप्रकृतंइत्यदेवतमितिकिमेवंसतिद्रव्यदेवतेनयदाप्रसिद्धातस्मात्।यमिथानात्रिश्रुतिमेवास्मत्तपोअपिच
 बलुर्गृहीतंवाएतद्वस्तुस्याधारमाधार्येतिआज्यमस्यद्रव्यंमात्रवर्णिकोदेवताविधिः।इंद्रुद्योअंयरे
 दिविस्पृशमहतोयज्ञोयज्ञपतेर्दवास्वाहाइत्याधारमाधारयतिइत्यमसाविज्ञावान्यद्यस्येन्द्रोदेवतायदे
 वतात्रिधानमेतदाधारततानाधारःकृतोभवति।तस्मात्कर्मतिरेनसमुदायवचनावितिसिद्धा॥५॥७॥इत्य
 संयोगाद्विदनापञ्चसोमयोःप्रकरणेनार्थकोद्रव्यसंयोगेनहितस्यगुणार्थेने॥॥७॥उपोतिष्टोमश्चयतोयोदीक्षि
 तोयदग्नीषोमीयंपञ्चमालसेत।तत्रेदमामनेतिहृदयस्याग्रेवधतिअथदिक्षायाअथवक्षसइति।तथासोमे
 नयज्ञेतेतितत्रायेंद्रवायवर्गं७७ह्लातिमेवावरुणं७७ह्लातिआश्विनं७७ह्लातिविश्वमादि।तत्रसंदेहः।किमवधतिगृ
 ह्लातिभ्योबोहितानांकर्मणामिमावालभतियजतीसमुहयस्यानुवदिताशेकृताश्वयोःकर्मणोर्विधाताशविति॥

किं तावन्प्राप्तं समुदायस्येति कुतः मे इमे आलभन्ति यजतिभ्योऽर्कमणीविधीयेयातामिति विद्येते पूर्वमेव तेऽव
धतिगृह्णातिभ्यामवगमितो नवावगमितो यो विधीयेते हृदया हस्तपशुशब्देनानुवदति सोमशब्देन यजसं
तस्मात्सोमेन यजेत तति अनुवादो यजतिः पशुमालभते तति आलभतिः सोमो गोमसं वधार्यः अपिबद्ध्योतानधनुः
प्रातः सवनं गृह्णात्युक्तातीति समुद्योदयते तथा मृगोदसमो गृह्यते सप्ततीयो हृत्पत इति क्रमः पदियापूर्वो
योगो विधीयेते तत्रैन्द्राय वा दितिर्देवता विधीयेत एकाभिः सत्या विकल्पेन यथा रवादिरेव धातिपातस्य
बधातिरोक्तिर्येव भ्रातीति तत्र क्रमसमुच्चयदर्शनेनोपपद्येयातां अथ पुनरस्मिन् समुदायवचने यजतोऽस्य
गतदेवकृष्टं भवति तस्मात्समुदायानुवादो एवं प्रायेष्टमः अथ पूर्वयोः कर्मणोर्विधानं ने पशुस्तोमयोः कु
तः सोमशब्दः क्षीरिण्यालतायां प्रसिद्धो नरसो आकृतिवचनो हि सोमशब्दो न व्यक्तवचनस्तथा मृगिणि पुच्छ
तिलोमशोचैर्लोभैश्च वृषादिद्रव्यविशेषे पशुशब्दमाकृतिवचनमिमुपदिशंति न चैयमाकृतिर्वचनाः प्रक
ता यागावर्त्तन्ति येषामिमो समुदायस्यानुवदितो भवेतां ननु पशुविकारो हृदयादिः पशुशरीराम् (द्रव्याः) सं
वधार्यमिह दत्तो नैतदेवं पशुरग्नौ योमी यो भवतायेतावदुच्यते न यः प्रकृतो हृदयादिः स पशुरिति तत्र यदि
लौकिकस्य पशोर्गतिर्णेततो मुख्यार्थः पशुशब्दः यदि हृदयादेस्ततोऽजघ्नयोर्विकारसंबन्धेन तत्रैव सोमश
ब्दोऽपि विकारसंबन्धेनानुवादस्याह तस्मादहमेव कर्मणी विधीयेयातां नानुवादो अथैन्द्राय वादिषु प्रकृत

पुनर्वागेषु उता विधीयते इत्युच्यते न सान्नायकावाक्येनैव सर्वयवी विज्ञातुं क्रत्याहिरसरेन्द्रवायवस्तस्माद्व्येकवचनः
 प्रकृतेषु पागेषु सत्यविधिधातुमनुवदितुं वा शब्दवन्ननर्थकः स्यात् तस्मादसर्वैकमणी विधीयेयातो न प्राकृतानुवादा
 विधीमयोदकाश्च संस्काराः ॥ एवं तावदप्रकृतेषु पागेषु सत्यविधानुवादत्वेनियुक्तं अये दानी प्रकृतायागा एव न
 संतीत्युच्यते कुतः अयोदकाश्च संस्काराः नयेन्द्रवायवादिस्तिर्यागा विधीयते ऐन्द्रवायवंगृह्णातीति इन्द्रवायुस्योसं
 कल्पयतीत्येतावदुक्तं भवति तत्र यागमंतरेण संकल्पयतीत्येतन्न पुन्यते इति यागः कल्प्यते सथात्रास्ति पस्मिन्
 तिसंकल्पो वकल्प्यते तस्मान्नैन्द्रवायवंगृह्णातीत्येव ॥ मादिस्तिर्यागा विधीयते तेन ग्रहणमुपकल्पनमात्रे दृष्टार्थे
 उपकल्प्यमाने तु देवतासंकीर्तनमदृष्टोपायतः प्रकृतानां पागानामन्नावान्तसमुदायं राष्ट्रोपजंति स्तथा ल
 भति दृष्टोपाति ॥ तदेवात्कर्मणोऽप्यसोद्व्ययस्कान्धनर्थकं हि स्यात् ते होद्व्यगुणी भवन् ॥ पशौ च ता
 कथा दशमे पुनरुद्गविष्यति सोम इदानीं वर्तते कथं क्रमसमुद्भवाविति इन्द्रवाचाघादेव तानैवं श्रूयंते इन्द्रवा
 युस्योवागो विनिर्वर्तयितव्यो मित्रावरुणाभ्यां पागो निर्वर्तयितव्य इति पद्ये वमन्त्रोपात पागं प्रतिव्यकल्प्य विधी
 ता केवलं याहि देवतया तदा पागो निर्वर्तयितव्य इति विहितमत्र विष्यत् अथ पुनरिस्मिन् अदृष्टार्थे गृह्णातीति संस्कार
 रं प्रति देवता विधीयते तत्रेन्द्रवायुसंकल्प्यादयो मित्रावरुणसंकल्पः तेन गृह्णातीति कृता दृष्टा दृष्टांतरमुत्
 पादयेति एवमपरेष्वपि ग्रहेषु तस्मात्समुदायः ग्रहणीयनियतपरिमाणेषु मुर्ध्यानेषु प्रादेव समात्रेषु ग्राह

ध्याति। तत्र संदिह्यते किं सप्तदशैतानि कर्माणि अथ सप्तदश पशुपुत्रां कर्मैकं कर्मैति॥ एकं तावदाह एकं कर्मैति। कु
 तः। प्रजापतये सप्तदश पशुवः संकल्प्यते। किमेकं यागमसि निर्वर्त्तयितुं नत बहूनि तिसंशये एकमिति न्या
 यी। सो हि बहूकं तपतिकल्पयत्यसावेकं तत्रैकस्मिन्नेव पशु-कृते सप्तदशानामेव पशूनां संकल्प
 नमुपपन्नं भवति केन द्वितीयादीनां यागानवकल्पयेम। एवं संप्रणीस्य दृष्टानुमानकल्पना भवति तस्मादेको
 यागः सप्तदशसि निर्वर्त्तत इति॥ एवं प्राज्ञे प्रमः॥ संख्याया कर्मभेदो भवेत्। अथ नैकमिति हि पशूनां सप्तदश संख्या
 निविशते। तत्र पशूनां पृथक् पृथक् यागेष्ववकल्पते नैकस्मिन् कर्मैकं। एकादशसि रवदाने रसो यागो निर्वर्त्तयित
 व्यः। एकं वोदकः त्रिंशतिदिशति तानि चैकस्मादेव पशोरवाप्यते तत्र द्वितीयादेरा लभो नावदानं संधादनाया लं भवि
 तुमर्हति। एकमा लभ्यमानमन्वारयेत्। अथ दृष्ट्या यापयेत् तथा सत्यतदर्थं तान्ने प्राजापत्या भवेयुः। तत्र प्राजाप
 त्या निति श्रवणमुपरुध्येत। तत्रैकस्मिन् यज्ञे पशूनि वैशिनी सप्तदश संख्यानावकल्पेता। पशून् वदुस्तिरव
 दानगणैः। अथो जननेन सप्तदशस्यो यागे सप्तदश पशूनां याददीरन् तत्र सप्त संख्या सामंजस्यं भविष्यति। इय
 म् सप्तसप्तधागाः। मन्त्रैकस्मिन् पि यागे सप्तदशसि रवदानं गणैः कृते वचनात्। तदेवं पशु। हविमास
 र्ख्याप्यते नावदानं गणेषु। अवदानं निवहूवीषि यागसाधनानि न पश्वः कृतिः सा ह्यवदानं प्रकृतिद्रव्यं
 विनिर्दिष्टं प्रकृतौ प्रधानस्योपकृतं बलीविकृतावप्यवदानं प्रकृतिद्रव्यं विनिर्दिष्टं तीप्रधानस्योपकृतिरिति अ

ज्योतिरादयो ज्योतिष्टोमस्य वदितारः समुदायांतराध्यक्षितानि नवावयवेन समानेन समुदायांतरंतदर्थमिव
 भवति। यथा-शालाशृंगं गृह्यन्वन्तत्र शालाशृङ्गसाम्यामालादयो विनगृह्यन्वन्तविष्यंति। यदुज्योतिष्टोम
 राधस्य ज्योतिरिति प्रतीकमुपादीयत इति। प्रकरणसाम्याद्विदितथा ज्योतिष्टोमराधेन परोक्षेणैकवाक्यता भवे
 त्सात्रत्यद्वे ज्योतिःराधेन सहैकवाक्यतां वायेत। नवेन्याप्यवाक्यैह प्रकरणादुक्तं। अथ पुनरयं धोतना
 त्ज्योतिष्मत्वाच्चैवाकर्मांतरेव तस्यति। यच्च त्रिवृदादीनि ज्योतीषि तेषां साकल्यवचनो विष्वज्योतिः सर्वज्योति
 रिति चेन्नैति प्रमः। न हि त्रिवृदादिषु ज्योतिःराधः प्रसिद्धः एवं बुवः प्रसिद्धिर्वायेत। यच्च वाक्यशेषो ज्योतिःसंशब्द
 त्रिवृदादिवचन इति तस्मिन्नेव वाक्ये स्तत्र प्रयुक्त इति गम्यते प्रमाणांतरेण न राधेन पत्रतत्प्रमाणांतरेनास्ति न तत्र
 यत्रिभुमर्हति यस्यासिंहो देवदत्त इति सिंहराधो देवदत्तवचनः प्रमाणांतरेण न तु सिंहमालसे तेति यत्र तत्प्रमाणांत
 रं नास्ति। तस्मान्न विष्वज्योतिः सर्वज्योतिरिति ज्योतिष्टोमस्य वक्तानवेन ज्योतिष्टोम उच्यते सर्वतणिकर्मांतराणा
 नि। ॥ १॥ गुणश्चाह्वसंयोगे वाक्ययोः समवाहः ॥ वातुर्मस्येव वेद्यदेवे समामनेति तत्पयसि दधानयतिसा
 वेद्यदेवामिहा वाजिनमिति। तत्र संदिह्यते किमातिहाशुणके कर्मणि वाजिनगुणविधिः उक्तकर्मांतरात्
 ति। किं प्राज्ञगुणविधिरिति। कुतः वाजेनानेनामिहा वाजिनो विष्वेदेवास्तान् ह्यवाजिनगुणो विधीयते तेनोक्त
 यवेद्यदेवामिहा वाजिनं वा। तेन सर्वस्मिन् कर्मणि वाजिनगुणविधिः यथाग्निहोत्रं तु होतीत्युक्ते दद्यादुहोतिप

पञ्चाङ्गुलीयवैश्वानरादिभूमः॥ गुणश्चाप्रकृतेन देवतासिद्धानेन संबध्यमानः कर्मोत्तरं विधेयं दद्यात्समेहितदैतेवाकोत्त
 वतउत्तेअप्यसर्वमोक्षं कर्मैव गयोर्विधातृणी॥ कथं पुनरसर्वदेवतासिद्धानं वा जित्य इति विचारानामेवोक्तं विन्धेवा
 देवानामनुवाहो वा जित्य इति विद्यते॥ इह विन्धेवा देवानां देवतात्वं क्वचित्कस्या क्वचिद्वा केन तद्विहित निदेशोक्त
 माचतुर्थीनिदेशो वा केनाप्यत्र कस्या देवतात्वं विन्धेवा देवानां तत्राभिहितया सहैकवाक्यत्वं पञ्चवचुर्थीनिदेशस्तत्र
 वाहितेन तत्रैषामेकत्र कस्या देवतात्वं वा केन इव्यविशेष संबंधः॥ एकत्रोक्तं यमपि वा केन तदिह देवतात्वं प्रतिश्रु
 त्वाक्ययोर्विशेषः॥ विशेषेण च कृतिर्बलवत्सीत्यामिहावाक्ये देवतात्वं विन्धेवा देवानां न वा जिनवाक्ये इत्यवसी
 यते तेनावगम्यते अप्रकृतेन देवतापदेनास्य संबध्य इति तस्मात्कर्मोत्तरमिति॥ अथ यदुपवर्णितं यथाग्निहो
 त्रं जुहोतीत्युक्तेरध्याहुहोत्येवमादयो गुणविधेय इति तत्रोच्यते॥ ॥ अगुणोत्तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयते ॥
 पुनरुक्तं यत्तत्र गुणविधाने तत्र प्रकृतेन केनचिद्गुणेनासंबंधात् प्रकृतेन लक्षितो मेन तस्मादनुपवर्णनमेतत् ॥
 अधिकरणोत्तरं दद्यात्पुहोतीत्येवमाह निरुक्तं मंत्रिणिकल्पपरितिहीर्षया कल्प्यते तदेव तु कर्म जुहोति
 तद्वैश्वानरादिभूमिना तस्मान्नैव गुणविधिः केवनादिकल्प्यते इति सिद्धं ॥ १०॥ फलश्रुतेस्तु कर्मस्य
 तत्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ अग्निहोत्रं प्रकृत्या मनंति द्यौर्द्विपकामस्य नुह्यादि त्वेवमादितत्र संदेहः किमग्नि
 होत्रं होमाहोमांतरं दद्यात्सहोम इति उत दद्यात्गुणात्फलमिति किंवा प्रोक्तं कर्मोत्तरमिति कुतः फलश्रुतेः क

तत्र हि ह्यस्य यत्तत्तद्वत्कर्मणो न्याय्यं किं दृष्टं हि कर्मणः फलं कृष्यादिति त्रयोद्यादीति। नेति प्रमः। न ह्येतत्तु दृष्टं ना
 नेन सिध्यति यदि दर्शनं फलं हेतुः फलज्ञाने कृष्यादौ वदार्थं तददर्शनं न होमे। अथ कृष्यादौ दृष्टं मन्यरापि भवति
 इत्यादिपि प्रसज्यता अथ कृषिसदृशा द्रवतीत्युच्यते। अथ कृषिसदृशो होमः क्रियात्वात् न द्रव्ये असदृशं हित इति।
 होमोऽप्यसदृशं मंत्रदेवतादि साधनत्वात्। होमस्य लोकादिदि साधनत्वाच्च कृषेः स्यात्गात्रकत्वात् होमस्य
 उत्पादनात्कथं च कृषेः। अथ किं वि-सादृश्यं गृह्यते तच्च द्रव्यस्यापि सदृशमित्येवमादि किं वि-सादृश्यं
 मास्ति। अथ द्रव्यादप्यन्यत्सदृशं तरमस्तीति कृत्या न द्रव्यं सदृशमिच्छुं च होमादन्यत्कृषेः सदृशं तरम
 स्ति दृष्टार्थमिति कृत्या होमोऽप्यसदृशः स्यात्। न चैवं स्यात्तत्र सिद्धं पक्षे चित्तदृश्यं तत्तदन्वयस्मिन् सदृशमात्रे अ
 दृष्टमपि भवताति। यद्विषयस्य कारणभूतं दृष्टं सिद्धं तत्र साध्यविकारणभूतं तन्मिथ्यवगम्यते भवति तत्साधकं यन्नरा
 यते कारणभूतमिति न तत्सदृशमपि कारणं तस्मात्सदृशमपि साधकमसाधकं चेति परीक्षितं यो अभयधर्मतः
 फलं वदं दृष्टं होमोऽपि कर्मतेनापि फलवता भवितव्यमिति उपरंते कर्मणि द्रव्याणां संयोगानां द्रव्यांतरं फलं द
 दृष्टमिति द्रव्यमपि फलवत्स्यात्। अथि व कृषे न दृष्टं फलमिति तत्सादृश्या होमादपि नादृष्टं भवेत्। अथ कृषिसादृश्या
 र्या हि त्वं भवेत्तस्मान्नैवं जातीयकं स्यात्तद्वति दृष्टा दृष्टसिद्धिरिति। कथं तर्हि होमान्याय्यं फलमित्युच्यते
 राष्ट्रे नावगम्यते तु फलं यतः फलमिति राष्ट्रे आहतं तौ न्याय्यं होमाच्च फलमिति क्रमात् राष्ट्रे नावगम्यते दृष्टः

फलमिति वा केन न श्रुतिश्च वाक्याद्वलीयसी। तस्माद् होमात्फलमिति न्याय्यं दध्मः फलमिति न्याय्यं। अविद्यदध्म
 भवमप्यसमर्थं कर्तुं फलेयसाधयितुं होमं वा। ननु कर्तव्यं निर्णयितुं न बद्धविषयति निर्णयितुं न ह्युत्तरं करोति केवलं
 नुहिं पादयोश्च नुहिं तो निर्मलतां। ननु मयैकस्या। तपे निर्वर्तयितुं सामर्थ्यं नास्तीति किंतु हि फले गुणसंतदधि
 होमयेत्येके वाक्यमसमर्थं बद्धुमिति यदि फलं दध्मा कुर्यादिति श्रूयान्न दध्मा होममिति श्रूय दध्मा होमं साध
 येदिति श्रूयान्न फलमिति त्रभयविधाने वाक्ये सिद्धे न अस्ति ननु वेदमुपलभ्यते तस्मान्न गुणात्फलमिति। अतो
 नि होत्र होमादधि होमः कर्मतिरमिति। अतुल्यत्वात् नुवाक्यो गुणतस्य प्रतीयेत। ॥ वृत्ताश्चात्यक्ता विपरिक्ता
 तो न कर्मातिरं किं तु गुणात्फलमिति कथमनुल्लेखे तथा के अग्नि होत्रं जुहुयात्स्वर्गं काम इत्यत्र कर्म समन्विता
 हतं फलं स्वर्गं कामो होमेन कुर्यादिति दध्मे द्वियकामस्य जुहुयादिति गुणसमन्विता हतं फलं न ह्यत्र होम इति
 यायकत्वं इति प्रतीयते दध्मा होम इति द्वियकामस्येति होमस्य द्वियत्वं यं धात्रि होमस्य दधिसंबंध इति
 मन होमस्योत्पत्तये य इति द्वियकामः स दध्मा होमं कुर्यादिति। कर्तव्यं तत्र शब्दः पुरुषप्रयत्नस्य वक्तव्यं जुहुया
 दिति श्रमः। ननु श्रुत्या होमसंवाहमेव पुरुषप्रयत्नं इति वा केन दधिसंबंधं न यथा कर्म श्रुतिवाचितुमर्हति
 न यद्युपपत्तय संबंधो न विरुध्यते वाक्येति न दासिद्येता। अत्रोच्यते। येन वदीयं पक्षमाश्रयेरनृते श्रुतिमप
 वायेरनृते अस्मदीये पुनः पक्षे जुहुयादिति केवलं। यास्येति वाचितो न यतिषु कर्तव्यं तु ह्यनृते एव दध्मेति

किंतु हि

यद्दत्तं वा प्रमादतः समा मनेतः तिगम्यते नयेत तन्मन्त्रगीतमित्युक्तं तु लभ्यं च सोऽत्र दापेकमिति तस्मान्न कर्म
 समन्तिव्याहृतं गुणसमन्तिव्याहृतं तु न कश्चिन्नमादपाठः अवश्यं तु कुर्यादिति दधीदियकामयोः संबंधवि
 धानार्थं वक्तव्यं भवति नन्वपमाने केवलः करोत्यर्थो निगम्यते केवलेन च नः प्रयोजनं स च होमसं ह्वय हस्त
 स्मादसमेज समितिनेति धूमः होमसंब होप्यसौ करोत्यर्थ एव केवलं स्य होमसंबं चो विरोधः न तु करोत्य
 र्थं वा यते इन्द्रियकामस्य होमविशिष्टं प्रयत्नं दधिसंबं याये कुर्यादिति न च संबं स तिस एव दोषो होमसम
 न्तिव्याहृतं फलमिति उच्यते तु कुर्यादिति शङ्क्येत तस्मा मर्थं यो होमविशिष्टं प्रयत्नं माह न च त्र होमः साधन
 त्वेन विधीयते न साध्यत्वेन विनिश्चिस्तत्र प्रयत्नो वाक्येन दध्यान्नि तो वगम्यते अतएव दध्यान्नि कारेणोक्तं हो
 माग्नि तो गुणः फलं साधयिष्यतीति यथा राजपुरुषो राजानमाग्नि तो यज कर्म करोतीति तस्मादग्निः फलमि
 ति पृष्टं द्रियकामः सदग्नि कुर्यादिति द्रियमिति कथमित्यनया ग्रीहोऽति कर्त्तव्यं तयेति कुत एतत्फलं साधनस्य
 दग्नि कर्त्तव्यता कांक्षित्या दस्योऽति कर्त्तव्यतायाः सन्निधानाद्वा दनां निगम्य तु होमार्थस्य दर्शनात्
 समर्प्य तु होमार्थे स्थानुवा दस्तस्मादविशेषकः न चान्य होमस्य विधायकं नास्तीति तस्मान्न कर्म निरंदग्निः
 फलमिति अभवा दधि शङ्क्य विवक्षितत्वाद् दधि होमसंबं यो यं वाक्येन विधीयते तस्मादग्नि होमसंबं

अथमानात्फलं भविष्यतीति ॥ ११ ॥ समसमेषु कर्मसु तं स्यात् ॥ ॥ अस्ति त्रिष्टुप् दग्निष्टुप् दग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्ये कवि
 मग्निष्टोमसाममृत्वा अस्त्ववयसि कामो यजेत ॥ एतस्यैव रेवती पुष्यारवंतीयमग्निष्टोमसाममृत्वा पशुकामस्य
 तेन यजेतेति तत्राप्यमर्थः सोऽप्यधिकः किं तस्येव त्रिष्टुप्ताग्निष्टोमस्य गुणे वा रवंतीये पराधः फलं एतेन यजेतेत्यनु
 भादः अथ किमेतेन यजेतेति कर्मोत्तरमिति किं प्राप्तेन कर्मोत्तरं गुणात्फलमिति कुतः एतेन यजेतेति विहितस्येत
 द्यनं नाविदितस्य अतो न विध्यंतरं पशुकाम एव यजेतेत्युच्यते न यजेतेति कर्ममृत्वा रेवती पुष्यारवंतीयं कुर्यात्
 अपि च एतस्यैवेति विस्पष्टमकर्मोत्तरवचने तस्माद्गुणात्फलमित्येवं प्राप्तेऽमः ॥ समस्येवं जातीयकोत्तिन्नवाक्
 पुकर्मसु तं फलं भवेत् ॥ एतस्यैव रेवती पुष्यारवंतीयं कुर्यात् ॥ न ह्येतस्य रेवत्यः सति वा स्वस्य वा रवंतीये भवेत् ॥ तत्र
 रेवत्यो भवेति तासु च वा रवंतीयमिति वाक्यं सिद्धेति ॥ अथोच्यते अस्या पूर्वी रेवती ह्यपादा यता सुवारवंतीयं कुर्यात्
 तेन यजेतेत्यनुवदतीति तथा ॥ अग्निष्टोमसामेति नावकल्येत ॥ अथाग्निष्टोमसाम्नः कार्यं रेवती त्र्युच्येत एतस्यैव रेवती
 विवक्षितं स्यात् ॥ उभयस्मिन् विवक्ष्यमाणे वाक्यं सिद्धेति ॥ तस्मात्कर्मोत्तरं अप्यकर्मोत्तरवद्देकथमवाक्यं सैद्ध
 ति ॥ रेवती पुष्यारवंतीयं साममृत्वा पशुकामो यजेतेत्यपूर्वमागः सर्वविशेषणविशिष्टो विधीयते तेनैका
 धर्त्यं विभागे साकांक्षं प्रत्येकवाक्यं मुपपद्येतानन्वयं तेनोपागत्या सर्वकर्तव्यः रेवती पुष्यारवंतीयममृ
 त्वमिति नेति प्रमः ॥ निर्वृत्तवारवंतीयकोपागता विधीयते न वा रवंतीयं निर्वृत्तिरर्थादिवती पुष्यारवंतीयमस्ति निर्वर्तयित

यं शक्यते हितं निर्वर्तयितुं। उच्यते। रेवती नो वारवंती यस्य च संबंधो न विहितः स्यात् तत्र रेवती च न्याय्यपि सामानि
 त्वे पुः। वारवंती यं वा न्या सुक्रुद्धु नैष दोषः। ह्येतदिति निर्वृत्तः संबंधो योगाद्योच्यते तेन संबंधो गम्यतो वा वेताव
 यो कृते तेषां शब्दः शक्तोति वदितुं अस्ति निर्वृत्तिं पूर्वकालतां वा। पथा शोण मानयेति रक्तगुणसंबन्धो न्यूनराधुने
 कानयतो विधीयत इति न वाक्यत्वे दोष इति एवमत्रापि द्रष्टव्यं। न चैवमपि बहुवचनं विधीयते वारवंती यं तत्संबन्धो
 यागः पशुभ्येति नैष दोषः बहुवचनं न्यूनं एको विधीयते या गोविशिष्टः। न नुरेवत्यो विधीयते वारवंती यमपि य
 दि हि न विधीयते नैतदिति शो यागः प्रतीयेतान्यविधाय विरोधो विनिश्चयः शक्यते विधीयते। तस्माद्दुष्टवि
 धीयमानेषु नैका र्थत्वं। अत्रोच्यते। अर्थ इति प्रयोजनमस्ति विधीयते। यावंति पदार्थे कं प्रयोजनमस्ति निर्वर्तयति ना
 वं नैका र्थत्वं न वा न्यत्र निप्रयोजनानि। न च नैका र्थत्वं तस्यानेकं पदं विधीयते कमास्ति रेवती इति नैतत्के १२
 वलं रेवती नो विधीयते कं रेवती पु वारवंती यमित्यत्रापि पदद्वये वारवंती यशब्दो द्वितीयो नास्मात् संबंधो सि
 त्तो गम्यते शक्तिपक्षिकार्थव्यतिरेकान्न ह्येतत्पक्षिकारोति न संबंधो माने पर्यवसितः परप्रयोजनं संबंधो माहाय
 यं विनिश्चयस्तु यजति नैष र्थस्ति देवमेवां पदानां प्रयोजनं तस्मादेकवाक्यत्वं। गुणे पुनः कल्प्यमाने। त्रिष्टोम
 साम्नः कार्ये वारवंती ये एतस्य च यदनिष्टो मसामेति वाक्यत्वे दस्य शब्दोच्यते। रेवत्यादि सर्वविशिष्टो यागः

एतस्याग्निष्टुतो विधीयते तथा विपश्रुता मसंबंधादिद्येते ववाक्सा अथैव सुव्यते रेवती पुष्टते नवारवंती येन पश्रुता मो
यजेतेति नैवं शक्यं न गंतरप्रगाणादि शेषहानादौ गुण्य भवेत् न चिदानीमेवोक्तं शक्यं ते हि रेवती पुवारवंती ये कर्तुं
मिति सति वयने मसं प्रसति वयने नवारवंती यग्रहणेन गृह्यते वयनं तहि सति विष्यति पश्रुता मो रेवती पुवारवंती
यं साना सि निर्वर्त्तीयन् ततो यजेतेति यजतिरनुवादः यदि वयने रेवती वारवंती य संबंधस्य सिंहं कमेति रं नहु पूर्व
स्येवाग्निष्टुतो गुणविधिः ननु ततो यजेतेति मागानुवादाद्यागेनास्यांगप्रयोजन संबंधो न विष्यति नैवं शक्यं पा
गप्रत्यंगसावे विधीयमाने पश्रुता मं प्रत्य संबंधः उक्त्यसंबंधे वाक्सा सिद्येत् अथ पाग संबंधो नुवाद् प्रकर
णेनांगतात् इत्युपपन्नं प्रकरणाद्वाक्सावलंबनं तस्मात्कमेति रं पागगुणकंधारेवती पुवारवंती ये तदुणको
वा पागस्तत्र पागपश्रुता मयोः संबंधस्य विधात्री यजतेरुपरित नो विभक्तिमुपलभामहे तिङ्गानरेवती वारवं
ता म संबंधस्य विधायकं सा सारं किं विदुपलभामहे तस्मात्सर्वविशेषणविनिश्चयो पागः पश्रुता मस्य विधीय
त इति सिंहः अथ पुनर्विशिष्टे पागे उपादीयमाने तद्देवती पुवारवंती यमाग्निष्टोमसाम कथं भवती ल्युप्यते व
चनादग्निष्टोम सामूका येति विष्यति किं निवहिवयने न कुर्वन्नास्ति वयनस्यातिभारः अथ सुपदुक्तमेतस्य
वैयनं तस्य वेदं वयनमिति तन्वा यविश्यादेतद्धर्मकस्येति लक्षणं राक्षोस विष्यति तस्मान्न गुणात्कलं क
मेति रमेतद्धर्मकमिति सिंहं समेष्टेवं जातीयकेषु कर्मपुक्तं फलमिति ॥ ७१ ॥ सोलरेषु पुरुषस्य तेनार्थने काम

संयोगः॥ ॥ पौष्टिका मा यो न्नाद्य कामोपः स्वर्ग कामस्य सो भरेण स्तुवी त सर्वविकामाः सो भरमिति प्रकृत्य समा
 न्नातारु समा मनांति । हाषिति वृष्टिका मा यनिधनं कु यरिडु गित्य न्नाद्य कामा यनु इति स्वर्ग कामायेति । तत्र
 विचार्यत किं सो भरं वृष्टिनिमित्तं हाषित्ये तदपरं वृष्टिनिमित्तं अथ सो भरमेव वृष्टिनिमित्तं तदा हाषिति सो भर
 रस्य निधनं कर्तव्यमिति एवमू गित्य न्नाद्य कामा यनु इति स्वर्ग कामायेति य तुल्यो विचारः । कथं निधनं दपरं फ
 लं कथं निधनं व्यवस्थाप्यं फलं अवगमिति यद्येवमस्ति संबंधः क्रियते हाषिति वृष्टिका मा य कुर्यादिति त
 तो निधनादपरं फलं अथैवमस्ति संबंधः हाषिति निधनं कुर्यादिति तदा निधनं व्यवस्थाप्यं अवगमिति यदा
 निधनं व्यवस्थाप्यं अवगमं तदा वृष्टिका मा येति सो भरविशेषणं क्रियते न ही वा संबंधः ॥ किं तावत्प्राप्तं सो भ
 रे निधने अपरः अपरः कामो विधीयत इति । कुतः पुरुषकृतेः पुरुषस्य अवगमं भवति कुर्यादिति तद्वृष्टिका
 मस्य हापु संबंधे कर्तव्येव कृत्यं भवति न तु सो भर निधनं सर्वं ये तत्र हि सांगंतु सो भरं कुर्यादिति प्रयोगवच
 नं देवसिंहं स्यात् अतः कुर्यादिति पुरुषप्रयत्नवचनादवगच्छामः । तत्र स्मिन्पक्षे पुरुषप्रयत्नवचनमर्थ
 वद्व्यति तत्तरो यं पक्ष इति तस्मात्स्मिन्पक्षे निधनादपरं फलमिति । तस्मात्सो भर एवैकः कामो भेदेन निधने
 द्वितीयः काम इति अथवा वृष्टिका मा (यद्यप्येति) पुरुषकृतिः वृष्टिः कामयते स पुरुषो वृष्टिका मराष्ट्रं नोचते

दिः ६

१४ तस्मिन् न्यक्षेऽति विनियोक्ता इतरस्मिन् न्यक्षे वृष्टिकामशब्देन पुरुषवचनेन सता सौभरं लक्ष्यते तदालक्षणाशब्दः स्या
रक्षितलक्षणा विशये वक्ष्यति यथा न लक्षणा तस्मात्परमा मो निधने द्वितीयः काम इति एवं च फलक्षयस्यैव विषयतित
स्मान्निधने निधने अपरः काम इति ॥ सर्वस्य बोक्ते कामत्वात् तस्मिन् कामात् क्रियाः स्यान्निधनायापि नः क्रियाः ॥ वा शब्दः
पक्षे व्यावर्तयति नेतदस्ति यदुक्तं निधने परः काम इति नेवं संबंधः क्रियते वृष्टिकामस्य हाषिति कुप्यादि द्वैतिकं यंत हि हाषि
ति निधनं सौभरं स्येति कथं हाषो वृष्टिकामसंबंधे क्रियमाणे निधनं कुप्यादिति संबंधो न दृश्यतः स्यात्तत्र हाषिति निधन
क मिति नावर्त्तयते न भयसंबंधे वा अपक्षे दस्तत्र निधनशब्दः प्रमाद्यं समाज्जात इत्यवगम्येत न येवं जातीयकः प्रमादस
माज्जा यदुक्तं तस्मान्न हाषो वृष्टिकामेन संबंधस्तेन निधनादपरं फलमिति अथ हाषो निधनसंबंधे कथं न वा
क्षते इति उच्यते ॥ वृष्टिकामाय सौभरं मस्येव सौभरस्य निधनं समाप्तिरस्येव तत्र हाषिति कुप्यादित्येक एवापेक्षि
यापते तस्मादवापक्षे इति अतो निधनस्य व्यवस्थेति गम्यत एवमेवोर्गि न्युद् इति ववेदितव्यं सर्वस्य सौभर
स्योर्गं वृष्टिस्वर्गकामत्वात् कथं न सौभरं लक्ष्यते किमर्थं लक्ष्यत इति निधनायापि पुनः क्रिया निधन
न व्यवस्थां करिष्यते अर्थः ॥ ३॥ ॥ इति श्रीशारंगभट्टस्य मांसाभाष्ये द्वितीयः पादः ॥ ४॥ ॥ ॥ ॥
॥ ४॥ ॥ श्रीविष्णुमायवायनमः ॥ ॥ ॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहायनमः ॥ ॥ श्रीविष्णुनाथायनमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
निधनसंख्या ४५७

१४

१०६

X

इतिशावरभाष्येदिनीयाध्यायदिनीयपादः

X

१०६

१०६

४

१४